

PARFIYA VƏ AZƏRBAYCANIN ERKƏN DÖVLƏTLƏRİNİN İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN TARIXI

Qənirə PİRQULİYEVA,
BDU, dosent, t.ü.f.d.,
p_qanira@hotmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *parn-sak tayfalarının dövləti, Parfiya mənbələrdə, Avropa elmində Parfiya problemi, Parfiya və Azərbaycanın etnik əraziləri.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *государство племен парн-сак, Парфия в источниках, Парфянская проблема в Европейской науке, Парфия и этнические территории Азербайджана.*

KEY WORDS: *state of parn-sak tribes, Parthian sources, Parthian problem in European science, Parthia and ethnic territories of Azerbaijan.*

Azərbaycanın – Qafqaz Albaniyasının və Atropatenanın antik dövr tarixinə nəzər saldıqda öz həllini tapmayan bir çox problemin Parfiya-Arşakilər dövrünə təsadüf etdiyi görünür. Tariximizin təxminən 500 ilini tam öyrənmədən ilkin dövlətlərimizin mühüm tarixi məsələlərini, o cümlədən iqtisadi münasibətlərini araşdırma bilmirik. Bu o deməkdir ki, Parfiya tarixini olduğu kimi araşdırma bilməsək, öz tariximizin təxminən yarım minilliyini öyrənə bilmərik.

Arşak-Ərsak-Parfiya dövlətinin tədqiqatına ciddi maraq XVIII əsrin sonlarında Avropada yaransa da, hələ antik dövrdən ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin əsərlərində araşdırmaya cəlb etdiyimiz mövzu barədə müəyyən məlumatlar vardır. Bu məlumatların bir qismi vətənimizin miladdan öncəki tarixinin bu kontekstdən öyrənilməsinə müəyyən mənada köməklik göstərir. Belə ki, xalqımızın etnogenezində yaxından iştirak edən bir çox etnos, etnik qrup haqqında məlumatlar əsasən etnoqrafiya elminin araşdırmalarında yer alır. Azərbaycan arxeologiya elminin, əsasən, keçən əsrdə həyata keçirdiyi araşdırmaların nəticələrinə görə, etnos məsələsi hələ çox az araşdırılmışdır. Bu səbəbdən antik dövrün alimlərinin əsərlərində olan məlumatların, qismən də olsa, öyrənilməsi günümüzdə aktual problemlərdən birinin araşdırılmasında müəyyən dərəcədə əhəmiyyətli ola bilər.

Miladdan öncə I minilliyin əvvəllərində Roma, Parfiya, Kuşan dövləti və Çinin Xan sülaləsi bütün sivil Oykumeni (Avropa və Asiya-P.Q.) – Atlantik okeanından Sakit okeana qədər olan böyük ərazini öz aralarında bölüşdürdülər. Amma bu bölgü “kvartetin” hər bir üzvünə qanla, müharibələr, çaxnaşmalarla dolu uzun yoldan sonra nəsib oldu. Belə ki, beş yüz ildən bir qədər artıq Roma İtaliya tayfaları Epir, Karfagen, Makedoniya ilə müharibələr aparmış, nəticədə e.ə. III-II yüzilliklərdə Aralıq dənizi sahillərində qüdrətli dövlət kimi güclənmiş və genişlənmişdi. Təxminən bir o qədər vaxt bir-biri ilə döyüşən Çinin kiçik hökmdarları e.ə. III əsrin sonunda Xan sülaləsinin başçılığı altında birləşmiş, Çin dövlətini yaratmışdı. Böyük Kuşan dövləti belə əcdadlarının yaratdıqları Yunan-Baktriyanı dağıtdıqdan təxminən 200 il sonra meydana gəlmişdi. Parfiya kiçik Parfiya adlı ərazidə Arşakin buraya hücumundan 120 il sonra Fərat və Amudərya çayları arasında böyük imperiyaya çevrilmişdi. Bu imperiyanın ömrü bəzi ehtimallara görə 300 ildən artıq davam etmişdir [1, s.7].

Arşak-Ərsak-Parfiya dövlətinin yeni tarixdə alimlər tərəfindən araşdırmalara cəlb edilməsinin səbəblərindən biri dünyanın zəngin və aparıcı muzey fondlarında qorunub saxlanılan, nəfis zərgərlik nümunələri kimi qəbul edilən sikkə nümunələrinin dəqiqləşdirilməsi olmuşdu. Hər il saysız-hesabsız

kəmiyyətdə “köhnə qitənin” əksər yerlərindən aşkar edilən bu sikkələr və dəfinələri alimləri “sirlərlə” dolu olan dövlətlə daha ciddi məşğul olmağa vadar etmişdir. Bəzi arxeologiya məktəbləri tərəfindən antik dövrün yazılı mənbələrində adları və təsvirləri olan bir sıra Parfiya şəhərlərinin, məbəd yerlərinin axtarılması və lokallaşdırılması cəhdlərini də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, günümüzdə də bu dövlətin ilkin yerləşdiyi ərazinin, erkən paytaxtının, həmçinin mühüm siyasi, dini və ticarət mərkəzlərinin yerlərinin təyini kimi əhəmiyyətli məsələlər mübahisə və müzakirə obyektidir. Əsas axtarışlara XIX əsrin ortalarında İran, Mərkəzi Asiya ərazilərində başlanılsa da, bu məsələ ilə bağlı bir çox problemlər hələ də həllini tapmamışdır. Nədənsə Parfiyanın izlərinin Qafqazda axtarılması, ümumiyyətlə, ayrıca bir problem kimi indiyə qədər akademik çevrələrdə öz yerini tutmamışdır. Halbuki aşağıda istinad etdiyimiz bir çox narrativ mənbədə göstərilən coğrafi məkanlar, toponimlər, oronimlər əsasən Qafqaz (hazırkı Azərbaycan əraziləri) və onun çevrəsi ilə əlaqədardır. Bundan başqa, numizmatika, epiqrafika kimi elm sahələrinin araşdırmaları təxminən üç yüz ildən bir qədər artıq, beş yüz ilə yaxın bizim bu dövlətin birbaşa təsir dairəsində olduğumuzu müəyyən qədər sübut edən xeyli sayda artefakt üzə çıxarmışdır.

Bu dövlət haqqında olan digər mənbələr Avrasiyanın bir çox yerlərində aşkarlanan və bir qisminin araşdırıldığı bəzi epiqrafik yazılardır. Cürbəcür əlifbalarda və dillərdə olan, bəzi bərk materiallar – qayalıqlar, memarlıq abidələri üzərində, ostrakonlarda rast gəlinən bu yazılar mütəxəssislər tərəfindən öyrənilməkdədir. Günümüzdə Parfiya dövlətinin özünün əlifbasının və dilinin olması bir çox linqvistlər tərəfindən təsdiqlənməkdədir.

Beləliklə, öncə yuxarıda qeyd etdiyimiz epiqrafik abidələrdəki məlumatları təqdim edirik.

1. Mixi yazı mənbələri – alimlər tərəfindən təsdiq edilmiş ən qədim mixi yazı nümunəsi Əhəməni hökmdarı Haşayar-Kserksə aid olan “Antidev yazıları” adlı məşhur epiqrafik kitabələrdir. Bu yazıda elmdə daha çox dax tayfalarının bir qolu kimi qəbul edilən parn tayfaları barədə maraqlı məlumatlar elam, akkad, qədim fars əlifbalarındadır [2; 3].

2. Akkad yazılarında Parfiyanın erkən tarixi barədə olan məlumatlar əsasən astronomiyaya aid gündəliklər və tarixi xronikalardır. E.ə. VII-I əsrlərdə Babilə mütəmadi olaraq astronomiya üzrə gündəliklərin tutulması barədə elmdə kifayət qədər məlumatlar vardır [4, s.2-10; 5, s.18; 6, s.9].

3. Üzərində Selevki hökmdarları barədə məlumatlar olan epiqrafik yazı nümunəsi “Antiox silindri” adlı gil məmulat (e.ə. 268-ci il) üzərində I Selevkin oğlunun işğal etdikləri ərazidəki hökmdarların onu, daha konkret desək, Babil və parfiyalılar tərəfindən necə qəbul edilmələri barədə olan maraqlı fikirlərdir.

4. Arami əlifbasında olan epiqrafik mənbələrdən ən maraqlısı – dövə çənəsində aşkarlanan yazılar Xarəzmdə yerləşən Burlı qala adlı abidədə tapılmışdı [7, s.44]. Bu əlifbada olan yazıların əksər hissəsi Türkmənistanda aşkar edilən Köhnə Nisa adlı abidədə yerləşən Mihrdatkir adlı məbəddə 1951-1952-ci illərdə arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdi. Ostrakonlar üzərində aşkarlanan bu yazılar 2790 ədəd qrafit kimi araşdırılmaqdadır. Parfiya dilində olan bu yazılar e.ə. II-I əsrlərə aid edilir. Məzmun baxımından yazılar təsərrüfat yönümlü qeydiyyatdan ibarət olsa da, Parfiyanın erkən siyasi tarixi barədə çox qiymətli məlumatlar vardır. Ən qiymətli məlumatlar sırasında Arşakilərin geneologiyasını qeyd etmək lazımdır [8, s.68-72; 9, s.139-181].

Narrativ yazılı mənbələrdən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Araşakilər dövlətinin ilk yaradıcı qüvvələrindən olan day-daxlar barəsində elmə məlum olan erkən məlumatlar Herodotun “Tarix” əsərindədir. Burada, həmçinin Partava toponimi barədə müəyyən məlumatlar vardır. Nəzərə alınsa ki, bu məlumatlar da eynilə e.ə. V əsrə aiddir, onda parn tayfalarının erkən Partava adında dövləti barədə Herodotun məlumatları şübhələri yox edir.

2. Parfiya dövləti haqqında məlumatlar Polibinin (e.ə. 210-128-ci illər) əsərində vardır. Belə ki, e.ə. 143-cü ildə Parfiya hökmdarı I Mitridatın Babilə hücumu zamanı “Ümümdünya tarixi” adlı əsərini qələmə alan Polibi daha çox Romanın protektoratlıqlarına yer ayırmışdı. Bununla belə o, Selevki

hökmdarı III Antioxun II Arşaka qarşı hücumları barədə yazarkən həm də bu dövlətin tarixi ilə bağlı məlumatları qismən qələmə almışdı.

3. “Makkaveylərin kitabları” adlı əsərdə - selevki və iudey mənbələrinə əsasən, e.ə. II əsrin ortaları-I əsrin əvvəllərində selevkilərin ortodoks dini münasibətləri barədə mənbə xarakterli yazılarda qısa olaraq bu dövlət barədə də fikirlər vardır [3, s.22-36; 4, s.125-126].

4. Strabon (e.ə. 63-e. 25-ci illər) “Coğrafiya” əsərinin XI kitabında Parfiyanın böyük bir imperiyaya çevrilməsinin əsas səbəbini onu yaradanların köçəri həyat tərzini, adət-ənənələrinin daha çox skiflərlə eyniyyət təşkil etməsi, həmçinin idarəçiliyi və hərbi uğurları ilə bağlı olmasını qeyd edərək, əslində, elmdə bu dövlətin yaradıcıları barədə çox dəyərli məlumatlar yazmışdı [1, s.8].

5. Korneliy Tatsit (55-120-ci illər) Parfiyanı “arcanum imperi”- latın dilindən tərcümədə “gizli, sirli imperiya” adlandırmışdı. Müəllif dövlət haqqında məlumatı Arşakın üsyanlarının IV Antioxun iudeylər arasında yunan adətlərini yaymaqla məşğul olduğu zamanla eyniləşdirmiş, yəni əslində dəqiq xronologiyayı yazmışdı [2, s.45].

6. Diodor Siciliyalı (e.ə. I əsr) “Tarix” kitabında Parfiyanın və Girkaniyanın tarixi coğrafiyası haqqında məlumatları Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyəti dövrünü əhatə edir [2, s.120].

7. Parfiyanın erkən tarixi barədə romalı Pompey Troqun (e.ə. 27-e. 37) əsərlərindəki məlumatların xüsusi əhəmiyyəti vardır [2, s.92].

8. Parfiyanın e.ə. III-II əsr tarixinə dair əsas mənbə alimlər tərəfindən Artemiyalı Apollodorun “Filiplərin tarixi” kitabıdır [10, s.90-93]. Bu əsər yalnız Mark Yulian Yustinin əsərində qısaldılmış şəkildə gəlib çatmışdır.

9. Eramızın əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş İsidor Xaraklı (təxminən e.ə. I əsrin sonları-bizim eranın I əsrinin əvvəlləri) “Parfiyanın yaşayış yerləri” adlı əsərində oradan keçən “şah yolu”nun Fərat çayından Hindistana qədər olan hissəsinin parfiyalılara aid olduğunu yazırdı. Bununla bərabər, Hirkaniya, Asatuena, Parfiya sərhədlərini izah edərək ayrılıqda I Arşakın Asaak şəhərində tacqoyma mərasimini də təsvir etmişdi.

10. Tit Livi (e.ə. 59-e.17) «История от основания города» adlı əsərində selevki hökmdarı III Antioxun qoşunlarının tərkibində daxların, parnların olması və Roma ilə döyüşlərdə iştirak etmələri barədə yazır [1, s.10].

Beləliklə, erkən Arşakilərin vətəni e.ə. V-III əsrlərdə dax-parn tayfalarının yayıldığı müasir Türkmənistanın cənub-qərb və İranın şimal-şərq, Qafqazın cənubu, cənub-şərqindəki bölgələr olmuşdu. Dax, day, parn-part tayfalarının dünya tarixində görünməsi e.ə. V əsrin əvvəllərinə təsadüf edir, yayıldıqları ərazinin isə Cənubi Uraldan Orta Asiyayı keçməklə Xorasanın şimalına qədərki torpaqlar olduğu ehtimal edilir [2, s.8].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, daxlar haqqında ilk epiqrafik mənbələr müasir İran ərazisində aşkar edilən Əhəməni hökmdarı Kserksin (Haşayar) adından olan üç dildə – elam, akkad və qədim fars dillərində yazılmışdı. Akkaddilli yazılardan astronomiya üzrə gündəliklər və tarixi xronikalardır. Bu yazıların tərcüməçiləri kimi Saş, Boiy və digərlərini qeyd etmək olar [11, s.56; 12, s.20; 4].

İ.Droyzenin XIX əsrin 30-40-cı illərində çap olunan “Ellinizm tarixi” adlı əsərində Parfiya dövlətinin yaranması barədə araşdırmalarda Selevkilərdən dövlətin ayrılması prosesi daha çox araşdırılmışdı. Digər şərqşünas-orientalist alim Q.Roulinson “Altıncı möhtəşəm Şərq monarxiyası” əsərində xüsusi olaraq, bu dövlətin tarixini İran Xorasanı coğrafiyası sərhədlərində araşdırmışdı. A.Quştmit adlı digər avropalı alimin əsərinin Parfiya tarixinin dəqiqləşdirilməsində əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, Pompey Troqun əsərindəki hökmdarların erkən dövr geneologiyasını dəqiqləşdirmişdi. Təxminən yarım əsrdən sonra N.Dibvoyz tərəfindən Parfiyanın siyasi tarixi barədə mükəmməl elmi araşdırma aparılmış və əsər çap olunmuşdu. Müəllifin əsərinin əsas üstünlükləri onun şəxsən Dəclə çayı yaxınlığında olan Selevkkiyə şəhərinin qazıntılarında şəxsən iştirak etməsi olmuşdu. Həmçinin XX əsrdə F.Althaymın “Yunan dövründə Asiyanın ümumi tarixi” kitabında və

İ.Velskinin bu yüzilliyin 30-40-cı illərində yazdığı bəzi əsərlərdə Parfiya tarixi araşdırılmışdı. Ötən əsrin 60-cı illərində A.Q.Bokşaninin araşdırmalarında bu dövlətin yaranması və inkişafı barədə məlumatlar var. Selevki-Parfiya münasibətləri E.Vill 1966-cı ildə “Ellin dünyasının siyasi tarixi” adlı əsərində araşdırmışdı. 1983-cü ildə çap olunmuş “Kembricin İran tarixi” adlı çoxcildliyin növbəti cildində müəlliflərdən E.Bivardu və İtaliyalı D.Mustinin “Suriya və Şərq” adlı əsəri çap olunmuşdu. Y.Zeymalın “Tacik xalqının tarixi”, E.Şaunelin “Parfiyalılar və İpək yolu” kitabında Parfiya dövlətinin yaranma tarixi Arşakin Parfienaya hücumlarından başlayaraq araşdırılmışdı. İran araşdırmaçısı K.Farrux “Qədim İranın hərbi tarixi və işi” barədə qələmə aldığı monoqrafiyada Parfiya dövlətinə qismən yer ayırmışdır [2, s.7-22; 13, s.10-35; 14, s.28-31].

Numizmatik mənbələr bir çox əcnəbi alimlə yanaşı, azərbaycanlı numizmat alim professor M.Ə.Seyfəddini və bu məqalənin müəllifi tərəfindən qismən araşdırılmışdır [1, s.7-10; 2; 15, s.107-114; 16, s.20; 7; 14, s.44-57].

Parfiyaya aid olan bəzi yaşayış yerləri və qəbir abidələrinə Cənubi Uralda, Ustyurdda, Amudərya çayının Sarıqamış vadisi yaxınlığında, Uzboyda, Zərəfşən çayı hövzəsində, Kopet dağında Köhnə Nisa aparılmış qazıntılarda müəyyən qədər aşkar edilmişdir [7, s.56; 17, s.78-79; 18, s.8; 18; 13, s.123-145].

Tarixşünaslıqda Parfiya dövlətinin ilkin məkanı Q.Roulinson tərəfindən Xorasanda lokallaşdırılmışdı. E.Xerçveldə görə, Əhəməni satraplığının tərkibində olan Partava Xəzər dənizinin qapılarından başlayaraq, ilk paytaxtı Tus şəhəri olmuşdur (tarixən müasir Məşhəd şəhərinin şimalında yerləşib). M.Şahbazi hesab edirdi ki, I Daranın vaxtında Partava Nişapurda-Məşhəddə yerləşirdi. Parfiya dövlətinin şimal-şərq sərhədləri barədə ilk məlumatlar Strabona aiddir. O yazırdı: “Nesayya məmləkətindən və onun yaxınlığında yerləşən Parfienadan Ox çayı axır. Bu çayın sahillərində köçəri pərn-apanan tayfaları yaşayır”. Ox çayını Tedjen, yaxud Uzboy-Oks çayı ilə lokallaşdırırlar. Parfiyanın şimal-şərq sərhədlərinin e.ə. IV-II əsrlərdə Elbrus dağının şərq ətəklərindən Aladağ, Şahcahan və Binaluddan keçməsi barədə tutarlı məlumatlar mövcuddur [2; 15; 1].

Beləliklə, elmi ədəbiyyata əsasən, “Partava” Parfienanın qədim adıdır. Partava Əhəmənilərə qədər Kopet dağının yaxınlığında, yaxud dağın hər iki ətəklərində yerləşirdi [1, s.7-18; 6, s.24-25]. Ən son araşdırmalar bu lokallaşdırmaya şübhə ilə yanaşıldığını göstərir. Belə ki, rus alimi Balaxvantsev Əhəmənilər zamanında Partav satraplığının harada yerləşməsinə belə izah edir: “I Daranın hakimiyyəti zamanı Behistun yazısına görə, Nəqşi Rüstəm, Suzda bu hökmdara aid olan epigrafik məlumatlara və Strabona görə, Partava-Parfiena Hirkaniya ilə bircə bir ərazi inzibati vahidliyinə daxil edilmişdi. Eyni ərazi inzibati bölgüsü III Daranın zamanında dəyişilmədən qüvvədə qalmışdı. Makedoniyalı İsgəndərin zamanında və ondan sonra bu bölgü dəyişdirilməmişdi. Yazılı mənbələrdə bu satraplıq hər iki adda “Partav-Parfiena”, yaxud “Hirkaniya” kimi qeyd olunur. Müəllif “Partav-Parfiya” toponimi barədə yazır ki, “Partava” toponimi ilk dəfə Əhəmənilərə aid olan epigrafik yazılarda öz əksini taparaq, müasir İranın şimal-şərqinə aid edilir. Partava ardıcıl olaraq Əhəmənilər imperiyasına, Makedoniyalı İsgəndər İmperiyasına, Selevkilər dövlətinin tərkibinə daxil olaraq sonda pərn tayfalarının işğalı nəticəsində Ərsaklar imperiyasının əsas hissəsi olmuşdur. Dil olaraq massaget dili əsas ünsiyyət vasitəsi olmuş pərn tayfaları Xəzər dənizinin şərqində Araz-Uzboy çayının arxa hissələrində yayılmışlar” [1, s.17].

Parfiyanın – Partavanın qərb sərhədləri Xəzər darvazalarının (müasir Dərbənd-P.Q.) şərq sahillərini də əhatə edirdi. Şərqdən Parfienanın sərhədləri Sus, yaxud Tusla əlaqələndirilirdi, daha dəqiqi, Binalud dağları tərəfi əhatə edirdi. Cənub sərhədləri Dəşti Kəbir çöllərini, Quqerd, Celar-kuh, Kuxe Sorx yüksəkliklərinə qədər çatırdı.

Parfiyalılar üçün kimlik məsələsi də eynilə narrativ məlumatlarda müəyyən qədər öz əksini tapmışdı. Belə ki, Arrian parfiyalıları skif xalqı adlandırır [1, s.12]. Bu faktı əsasən numizmatik materialların ikonografik analizləri tam olaraq təsdiq edir. D.S.Rayevskiyə istinad edən Balaxvantsev deyir ki, Parfiya sikkələrinin reversində Arşak-Ərsak əlində kamanla təsvir edilmişdi [1, s.84]. Bu cür

motivlərin nə Şərq, nə də Ellin dünyasının numizmatik materiallarında analogiyası vardır. Bu cür obrazlar yalnız skif dünyasına aiddir. Belə ki, ox və kaman skiflərdə hakimiyyət rəmzi hesab olunur. Elmdə massagetlər sak-tiqraxauda tayfaları ilə eyniləşdirilərək, əslində, Herodotun bu tayfalar haqqında olan məlumatları Əhəmənilərə aid olan kitabələrdə təsdiqlənir.

Sikkələr üzərində olan Arşak obrazı bütün detalları ilə Əhəmənilərdən legitim hakimiyyəti əldə etməsini deyil, əksinə, özlərinin müstəqil, ayrı, köçəri mənşəyini mədəni dəyərlərini tam açıqlıqla göstərirdi. Parfiya yazıları və əlifbası Əhəmənilər zamanında deyil, erkən ellin dövründə (e.ə. IV əsrin sonları-III əsrin I yarısında) aramey əlifbası əsasında yaradılmışdı [1, s.85; 19, s.15-21].

Numizmatik materialların araşdırmaları tam olaraq sübut edir ki, “Parfiyanı yaradanların Şərq və Ellin ənənələrinin davamçıları olan parn tayfalarının qərarlı və uğurlu siyasəti olmuşdu” [16, s.67]. Belə ki, I Arşakdan sonuncu Parfiya hökmdarının sikkələrinə qədər hər birində sikkələrin reversində olan yazılar yunan dilində və əlifbasında, aversində olan yazılar ilə parfiya əlifbasında – yəni qədim türk əlifbalarının bir növündə zərb edilmişdi.

Beləliklə, nəticədə dünya tarix elminin tarixşünaslığının bəzi qisminə əsaslanaraq, Arşak-Ərsak-Parfiya dövlətinin sərhədlərinin həm də Qafqaz dağlarının ətəklərindən keçməsi, ilk dövlət qurumunun Partava olaraq, məhz müasir Azərbaycanın hələ Əhəmənilər dövründən dünyaya məlum olan və cənub şərqində olan Hirkaniya, indiki Ermənistanın Aparan, Quqerk adlı yerlərinin adlarına uyğun olaraq, bir hissəsini (bəlkə də bütövlükdə-P.Q.) indiki İranın şimal-şərqini də əhatə edərək yerləşdiyini ehtimal etmək olar. Görünür elə bu səbəbdəndir ki, Sasanilər hakimiyyəti Parfiyadan aldıqdan sonra onun ən qədim dövlət adını qoruyub saxlayan Partava-Bərdə şəhərinə sikkə zərbəsinə icazə vermişlər. Partava-Parfiya adlı dövlətin imperiyaya çevrilməsində önəmli yerə malik olan tayfalardan birincisi daxlardan öncə parn-part tayfaları olmuşdu. Bu tayfaların erkən yaşayış məskənlərindən Azərbaycanın tarixi etnik ərazilərində hələ də toponimlərdə adları qorunmuşdu. Etnik mənşə etibarilə onların skif-sak-massaget tayfaları, əsasən, prototürk olduqları bu gün elm aləmində artıq o qədər də şübhə doğurmur. Erkən antik dövrdə bu dövlət artıq öz dilinə və əlifbasına malik olmuşdu. Həmin dövrün bir çox xalqları kimi parn-part tayfalarının yaratdığı Partava dövlətində də yazılar aramey əlifbası əsasında formalaşmışdı. Bu əlifba sonralar digər xalqların, o cümlədən Xarəzmin, Soqdu, Kuşanların, Baktriyanın və digərlərinin əlifbasının formalaşmasına təsir göstərmişdi. Sasanilər bu əlifbanı öz dillərinə və dilin qrammatikasına uyğunlaşdırmaq üçün cüzi dəyişiklik etmiş və onu fars əlifbası adlandırmışlar. Bu əlifbanın izləri Orxon-Yenisey əlifbasında da davam etmişdi. Hələ Qobustan qayalıqlarında Mezolitdə əks olunan ox və kaman bu tayfaların hakimiyyət rəmzi olmuşdu. Hökmdar-döyüşçü-akınçı obrazı dünya tarixində ilk dəfə məhz bu qayalıqlar üzərində yer tapmışdı. Hakimiyyət rəmzi kimi ox və kaman obrazı Parfiya sikkələrində öz yerini sona qədər tutmuşdu. Bu obraz sonralar digər türk dövlətlərinin numizmatik materiallarında davam etmişdi. Bu cür hakimiyyət simvolundan digər etnoslar istifadə etməmişlər. Deməli, Partava-Parfiya adlı dövlətin erkən yaranma məskənləri sırasında Azərbaycanın tarixi torpaqları və yerli türk etnosları əsas yerlərdən birini tutmuşdu.

Parfiyanın Qafqaz Albaniyası və Atropatena ilə iqtisadi əlaqələrinin öyrənilməsinin əsas maddi sübutları numizmatik materiallardır. Belə ki, bu araşdırmalara görə, Parfiyanın ərazi inzibati bölgü sistemi, demək olar ki, Əhəmənilərdən başlayaraq, dəyişilmədən həm də Parfiyanın hakim qüvvələri tərəfindən qorunub saxlanılmışdı. Bu satraplıqlardan biri də Qafqaz Albaniyasının da daxil olduğu Midiya (Atropatena və Albaniya) ərazisi idi. Hələ II Mitridatın hakimiyyəti zamanı (e.ə.128-88-ci illər) Parfiya ərazisi şərqdən Pəncab, şimalda Ceyhun (Amudərya) Şimali-qərbdə Xəzər dənizindən keçərək Qafqaz dağları, qərbdə Fərat çayına, cənubda Omman dənizindən Kəngər-Fars boğazına qədər uzanırdı. Ticarət münasibətləri orta çəkisi təxminən 4.30 qram ağırlığında olan, yüksək əyarlı gümüş draxmalara əsaslanaraq həyata keçirilirdi. Daxili ticarətdə mis və tuncdan olan sikkələrdən istifadə olunurdu. Qafqaz, yaxud Azərbaycan Albaniyası ərazisində keçən əsrin 50-ci illərindən etibarən xeyli sayda Parfiya dövlətinin ayrı-ayrı hökmdarlarının adından zərb edilmiş nəfis və gümüş sikkələr və bu

cür sikkələrdən ibarət olan dəfinələr aşkar edilmişdi. Ümumilikdə Azərbaycan numizmatika elmində rəsmi qeydiyyatdan keçən yeddi ədəd zəngin sikkə dəfinələri və yüzlərlə tək-tək tapılan sikkələr numizmatlar tərəfindən araşdırılaraq, elmi ictimaiyyətə məqalələr, yaxud da monoqrafiyaların ayrı-ayrı bölmələrində öz yerini tapmışdı. Bu numizmatik artefaktları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirərək, təsnifatını aparmaq mümkündür:

1. Statistik analizlərə görə, Cənubi Qafqazda müasir Gürcüstanın dağlıq və Qara dəniz sahilləri istisna olmaqla, Parfiya dövlətinin sikkələri daha çox etnik Azərbaycan ərazisindən, həmçinin indiki Ermənistan, İranın cənubunda tapılmışdır. Təkcə Xınıslı dəfinəsində 162 ədəd, Şirvan (keçmiş Əli-Bayramlı) dəfinəsindən 110 ədəd Parfiyaya aid olan nəfis sikkələr araşdırılmışdı. Qəbələ və Bərdə dəfinəsinin tərkibindəki bu cür sikkələr e.ə. II əsrin sonlarından yerli “oxşatma”, yaxud da “varvar” tipli sikkələrin ümumiyyətlə zərb işinin dayandırılması və bununla yanaşı, qısa müddətdə dövriyyəyə daxil olan selevkilərin klassik yunan draxma və tetradraxmaları Parfiya dövlətinin iqtisadi siyasəti nəticəsində dövriyyədən sıxışdırılıb çıxarılmış və bütövlükdə bazarlarda və bütün iqtisadi münasibətlərdə Parfiyanın sikkələrindən həm daxili, həm də xarici ticarət əlaqələrində də istifadə edilmişdi. Bundan başqa, xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, e.ə. II əsrin sonu və bütövlükdə I əsrdə Parfiyanın fasiləsiz, işlək və mərkəzi zərbcəxanası Ekbatanda (müasir Həmədanda), Atropatenanın qədim paytaxt şəhərlərində yerləşərək, bütün dövləti pullarla təmin etmişdi. Maraqlıdır ki, bu tarixlərdə Ekbatan zərbcəxanasının monoqramı A hərfi ilə, yəni dövlətin adı olan Atropaten kimi zərb edilmişdi. Bu prosesin səbəbləri sırasında Parfiya hökmdarı I Mitridatın hakimiyyəti zamanı qədim Midiyanın ərazisinin bütövlükdə, o cümlədən gümüş yataqlarının ələ keçirilməsi olmuşdu. Bu tip zərb işi II Mitridatın hakimiyyəti (e.ə.281-266) zamanı böyük uğurla davam etmişdi. Onun adından Ekbatanda zərb edilən sikkələr Naxçıvanda Xaraba Gilanda, Cəlilabadda, Bərdədə - Şatırlıda, İsmayılıda – Nyüdidə, Şamaxıda – Çuxuryurdda, Fizulidə – Horadizdə və digər yerlərdə xeyli sayda aşkar edilmişdi.

2. Maraqlıdır ki, hələ keçən əsrin ikinci yarısında aşkarlanan məşhur Xınıslı dəfinəsində digər pul vahidləri ilə yanaşı, II Mitridatın draxmalarının “oxşatmaları”na da rast gəlinmişdir. Bundan başqa, ərazimizdə hər iki Mitridatın gümüş draxmalarının klassik saxta növləri də tapılmışdı. Bu cür faktlar yerli əhalinin adı çəkilən dövlətlərdə Parfiya sikkələrinə olan böyük marağı, alqı-satqıda böyük inamı, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq, həm də Parfiyanın intibah dönməsində yerlərdə, o cümlədən bizim qədim dövlətlərimizdə göstərilən illərdə sikkə çatışmazlığının yaranması ola bilər. Demək hər iki dövlət Parfiyanın tam olaraq təsiri və ya nüfuz dairəsində olmalarına baxmayaraq, müəyyən statusa, o cümlədən bütün imperiyanı sikkələrlə təmin edəcək qədər yüksək iqtisadi hüquqa malik olmuşlar ki, bu zaman da bəzi hallarda, hətta yerli hökmdarlara öz adlarından daxili bazar üçün pul işini həyata keçirməyə icazə verilmişdi. Andraqorun, Artavazın portretləri olan gümüş draxmaları bu qəbildən misal kimi göstərmək mümkündür. Deməli, zaman-zaman həm Atropatena, həm də Albaniyanın Parfiyanın mərkəzi hakimiyyətindən yalnız nominal asılılığı olmuşdu.

3. Sasanilərin işğalına qədər hər iki dövlət idarəçiliyi yerli sülalələr tərəfindən idarə edilmişdi. Bununla belə, imperiya daxilində ticarət münasibətləri, əsasən, Parfiyanın mərkəzi zərbcəxana məhsulları ilə təmin edilirdi. Burada Ekbatanda zərb edilib, bütün Parfiya ərazisində tədavüldə olmuş gümüş draxmaları xüsusi vurğulamaq lazımdır. Azərbaycan, yaxud da Qafqaz Albaniyası adlı dövlətimizdə isə yalnız ehtiyac yarandıqda “oxşatma” sikkələrin zərb işi həyata keçirilirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Балахванцев А.С. Политическая история ранней Парфии. М., 2017, 192 стр.
2. Балахванцев А. С. К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения «Парфики» Аполлодора Артемидского // Политика, идеология, историописание в римско-эллинистическом мире / О. Л. Габелко (ред.). Казань: 2009
3. Брагинская Н. В., Шмаина-Великанова А. И. Введение II. Две разные книги об одних и тех же событиях // Четыре Книги Маккавеев. М.2014
4. Лившиц В. А. Парфянская ономастика. СПб.2010
5. Sachs C. Héraos // De l'Indus à l'Oxus. Archéologie de l'Asie Centrale / O. Vopéarachchi, C. Landes, C. Sachs (eds.). Lattes.Berlin: 2003
6. Bivar A.D.H. The Political History of Iran under the Arsacids // СHIr. Vol. III (1).1983
7. Манылов Ю. П., Хожаниязов Г. Городища Аязкала 1 и Бурлыккала (К изучению фортификации древнего Хорезма) // Археологические исследования в Каракалпакии / И. К. Косымбетов, В. Н. Ягодин (ред.). Ташкент.,1981
8. Assar G. F. 2004: Genealogy and Coinage of the Early Parthian Rulers I // Parthica. T. 6.L.,2004
9. Diakonoff I. M., Livshits V. A. Parthian Economic Documents from Nisa (Corpus Inscriptio-num Iranicarum. Part II: Inscriptions of the Seleucid and Parthian periods and of Eastern Iran and Central Asia, Vol. II: Parthian). London, 2001
10. Seyfəddini M.A, Əliyeva R.Z. Parfiya dövləti. Bakı: 2004
11. Gaslain J. Éléments de réfl exion sur la con_quête et l'occupation Arsacides de la Mésopotamie (Ile siècle av. n.è) // Parthica. T. 12. Gatier P.-L., Lombard P., 2010
12. Boiy T. 2004: Late Achaemenid and Hellenistic Babylon. Leuven, Paris, 2004
13. Кошеленко Г. А. Культура Парфии. М.1966
14. Раевский Д. С. К вопросу об обосновании царской власти в Парфии («Парфянский лучник» и его семантика) // Средняя Азия в древности и средневековье / Б. Г. Гафуров, Б. А. Литвинский (ред.). М.,1977
15. Балахванцев А. С. Парфянский поход Антиоха III // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. № 1, М.,2015
16. Олбрихт М. Я. Страбон и Ох: некоторые замечания по рекам античной Центральной Азии // «Дорога Страбона» как часть Великого Шелкового пути / С. Г. Кляшторный, Ш. М. Мустафаев (ред.). Самарканд-Ташкент, 2009
17. Мандельштам А. М. Некоторые новые данные о памятниках кочевого населения Южного Туркменистана в античную эпоху // Известия АН ТуркССР. СОН. № 2.,Ашхабад, 1963
18. Пилипко В. Н. Парфянский слой поселения Коша-депе у Бабадурмаза // СА. № 4. , М.,
19. Gaslain J. Réfl exions sur la signifi cation des armes des premières monnaies Arsacides // Arms and Armour as Indicators of Cultural Transfer / M. Mode, J. Tubach (eds.). Wiesbaden. 2006
20. Pirquliyeva Q.Ə. Numizmatik materiallar kontekstində Parfiya və qədim Azərbaycan münasibətləri. BDU" Xəbərlər", 4 saylı, 2019, s.107-114
21. Пиргулиева Г.А. О некоторых редких нумизматических материалов из Азербайджана. В материалах международной конференции «Археология, этнология и фольклористика Кавказа».Тбилиси, 2011, с.206-211.
22. Altheim F. Weltgeschichte Asiens im griechis_chen Zeitalter. Halle / Saale. Bd. II.Berlin, 1948
23. Sachs A. J. Achaemenid Royal Names in Babylonian Astronomical Texts // AJAH. Vol. 2 (2). L.,1977

Ганира ПИРГУЛИЕВА
**ИСТОРИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ ПАРФИИ И
РАННИХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ГОСУДАРСТВ**

РЕЗЮМЕ

Находясь под влиянием Парфии, первые государства Кавказской Албании и Атропатены в своих экономических отношениях в основном использовали монетные материалы, отчеканенные как в центральных городах этого государства, так и в Экбатане. Обнаруженные клады монет с территории современного Азербайджана подтверждают такие интересные факты, как во времена правления некоторых правителей Парфии чеканились варварские имитации серебряных драхм, а иногда и поддельные монеты. Итак, нумизматические материалы позволяют сделать вывод, что оба государства до присоединения к Сасанидам имели номинальную стоимость, вассальную зависимость, а не полную аннексию Парфии.

Ganira Pirgulyeva
**HISTORY OF PARTHIA AND ECONOMIC RELATIONS OF THE
EARLY STATES OF AZERBAIJAN**

SUMMARY

Being under the influence of Parthia, the early states of Caucasian Albania and Atropatena, in their economic relations, mainly used coin materials minted both in the central cities of this state and in Ecbatana. The discovered treasures of coins from the territory of modern Azerbaijan prove such interesting facts as, during the reign of some rulers of Parthia, barbaric imitations of silver drachmas and sometimes counterfeit coins were minted. So numismatic materials allow us to come to the conclusion that both states before joining the Sassanids had a nominal value, vassal dependence, and not full annexation to Parthia.